

A. Pred over de handelssteden aan de Oostkust van de Verenigde Staten en met het onderzoek naar de immigratie in Londen van G. Stedman Jones.

Centraal in de analyse van de arbeidsmarkt staan de vraag naar arbeidskracht (werkgelegenheid), het aanbod daarvan en de organisatie van de arbeidsmarkt. Knotter maakt daarbij intensief gebruik van de sinds de jaren zeventig in de sociale wetenschappen gangbare theorie van de 'dubbele arbeidsmarkt' met een zogenoemd intern (vaste werkgelegenheid, stabiele arbeidsverhoudingen) segment en een extern segment (losse, tijdelijke werklieden met geen of onregelmatige arbeidsverhoudingen). Tevens hanteert hij de begrippen 'arbeidscyclus' en 'duale economische structuur'. Het eerste is geïntroduceerd door J. Lucassen in diens studie over trekarbeid (1984) en het tweede wordt door J. L. van Zanden gebruikt in zijn eerder genoemd boekje over Amsterdam. Met deze theoretische elementen en met behulp van kwantitatief bronnenmateriaal — waarover dadelijk meer— weet Knotter overtuigend aan te tonen dat 'de ontwikkeling van Amsterdam tot een modern centrum van handel, verkeer en industrie gepaard ging met de voortdurende reproductie van een hardnekkig overaanbod van arbeidskrachten in vrijwel alle sectoren van de stedelijke arbeidsmarkt' (244). Het inzicht in deze specifieke werkgelegenheidsstructuur van Amsterdam leidt dan tot het optreden van de radicaal-liberalen in de gemeentepolitiek en van de vakbonden.

Een verdienste van dit boek is ook de weloverwogen verantwoording van de gebruikte bronnen en met name de methodologische beschouwingen over de werkgelegenheidsstatistiek. Wie ooit gewerkt heeft met beroepstellingen beseft wat voor een arbeid hier is verricht, want ook Knotter heeft een 'omvangrijke herindelingsoperatie' (255) moeten uitvoeren, zelfs zodanig dat de recensent zich afvraagt in hoeverre de cijfers van dit titanenwerk nog wel een juist beeld geven van de werkelijkheid. De auteur staat gelukkig zelf wat sceptisch tegenover zijn verkregen resultaten en dat is een moedige erkenning na zoveel tijd en energie eraan gespendeerd te hebben.

Het is jammer dat Knotter nalaat zijn kwantitatieve gegevens van Bijlage I (155-265) over de samenstelling van de beroepsbevolking 1859-1899 te vergelijken met die van J. A. de Jonge. Ook De Jonge presenteert in zijn klassieke werk over de industrialisatie in Nederland de lezer een voorbeeldige methodische verantwoording over de herindeling van beroeps cijfers ingedeeld naar de aard van het beroep tot cijfers naar de aard van het bedrijf. De Jonge geeft echter voor de telling van 1899 de afwijkingen tussen een indeling van de beroepsbevolking naar de aard van het beroep en die van het bedrijf. Knotter deelt de beroepstellingen opnieuw in volgens beroepsgroepen en dat ligt natuurlijk voor de hand, omdat hij primair een onderzoek doet naar de organisatie van de arbeidsmarkt, maar hij berekent niet de mate van afwijkingen met een indeling volgens de aard van het bedrijf. Andersoortige statistische bewerkingen van hem leveren niettemin een consistent patroon op van de fluctuaties in de arbeidsmarkt. Ik wil hier expliciet vermelden het veel tijd vergende onderzoek naar de leeftijdsopbouw van een aantal beroepen volgens de beroepstellingen van 1889 en 1899 (Bijlage 2) en de grensverleggende arbeid in de militieregisters van Amsterdam en Nieuwer-Amstel waardoor mede een scherp beeld ontstaat van de werkgelegenheid in Amsterdam in de beschreven periode.

F. A. M. Messing

B. de Wever, *Staf de Clercq* (Brussel: Grammens, 1989, 237 blz., Bf950,-, ISBN 90 6857 019 6).

Bruno de Wever, assistent aan het Seminarie voor nieuwste geschiedenis van de Rijksuniver-

siteit te Gent, heeft een boek gewijd aan de Vlaams-nationalistische politicus Staf Declercq (1884-1942). Via een politieke biografie van deze figuur—de leider van het in de collaboratie terecht gekomen Vlaams Nationaal Verbond (VNV)—wil de auteur nagaan in welke mate het VNV collaboreerde. Hij legt daarbij de klemtoon op de ontwikkelingen van 1933 tot 1942, wat past in zijn promotie-onderzoek: een bredere geschiedenis van het VNV.

Het is een degelijke en interessante studie geworden, gebaseerd op uitvoerig bronnenonderzoek van zowel archivalia, pers en periodieken als mondelinge bronnen. De *oral history* methode is De Wever overigens erg vertrouwd sinds zijn vorig onderzoek, resulterend in het erg gewaardeerde boek *Oostfrontstrijders* (Tielt, 1984). Bovendien heeft hij — vooral voor de periode van na 1933—ook de belangrijkste recente historische onderzoeksresultaten verwerkt, en aarzelt hij anderzijds niet op concrete punten correcties aan te brengen op het totnogtoe gangbare beeld.

Het boek is chronologisch opgebouwd en omvat vier delen: een eerder summier deel tot 1933, twee delen over de periode 1933 tot 1940 respectievelijk handelend over de binnenlandse politieke ontwikkelingen en de uitbouw van het VNV en over de internationale politiek waarin vooral De Clercq's houding tegenover Duitsland aan de orde komt, en tenslotte een deel over De Clercq tijdens de bezetting (1940-1942).

De Clercq komt in het boek naar voren als iemand die een hele evolutie heeft meegemaakt in opvattingen en stijl van optreden. Voor 1933 was hij een pragmatische (44) en ideologisch eerder kleurloze (38) flamingant, behorend tot het brede gilde van Vlaams-nationalistische dorpsonderwijzers (9 en 25). Toen wilde hij door de klemtoon te leggen 'op een zo breed mogelijk flamingantisch program ... zoveel mogelijk mensen aantrekken' (30). Hoewel hij gekozen werd aan het hoofd van het VNV omdat men hem zag als 'grootste gemene deler' en hij een goede organisator (86) was, groeide hij vlug in de rol van autoritaire leider (105), waarbij tegelijk zijn anti-democratische en nieuwe orde-overtuiging sterker werden (47-49). De autoritaire structuur van het VNV liet hem al vóór de oorlog toe ten aanzien van Duitsland en het nazi-regime een dubbele politiek te voeren: enerzijds naar buitenuit afstandelijk om de publieke opinie niet te verontrusten, anderzijds achter de schermen samenwerkend met de Duitse autoriteiten die hem aanzagen als een betrouwbaar bondgenoot (voorbereiding collaboratie en losweken van subsidies). Binnen het VNV behoorde hij weldra tot de radicale vleugel (164). Tijdens de oorlog was zijn streven erop gericht om voor het VNV een monopolie-positie als collaboratiebeweging te verkrijgen, wat niet lukte: de door de SS gesteunde DeVlag won zelfs aan invloed naar het einde toe.

De auteur acht de betekenis van De Clercq 'voor de geschiedenis van het Vlaams-nationalisme zeer groot. Het meest essentiële daarbij is dat hij de disparate Vlaams-nationale organisaties verenigde in één hechte partij. Dat hij daarin slaagde wordt bewezen door het feit dat het VNV zonder noemenswaardige dissidenties in de politieke collaboratie trad. Mede daardoor werd het Vlaams-nationalisme na de oorlog in zijn geheel gestigmatiseerd als incivisme. Die collectieve ervaring was een niet te onderschatten factor die de na-oorlogse Vlaams-nationale partijvorming bepaalde' (220).

Bij dit knappe boek zou ik toch graag drie kritische bemerkingen willen maken. Een eerste punt betreft de waarde die moet worden gehecht aan de 'kleine radicale groepjes buiten het VNV' met als spreekbuis weekbladen als *Vlaanderen* en *Jong Dietschland*. Juist de meest overtuigde militanten waren geneigd de ideologische scherp-slijperij van deze kringen als oriëntatiepunt te kiezen voor hun eigen opstelling, zo de bredere beweging in radicaler vaarwater loodsend. De ben blij dat de auteur hun invloed niet onderschat (82 en 91) maar had toch een scherper

profilering ervan verwacht met aandacht voor ideologische verschillen en voor de — nu in het duister blijvende — personen die er achter zaten.

Ten tweede betreur ik het dat de auteur niet nauwgezet de groei heeft gereconstrueerd van De Clercq's antibelgicisme en van zijn weggroeien van het minimumprogramma waar hij in 1919 nog voorstander van was (21). Voorstander zijn van zelfbestuur of federalisme impliceerde immers niet noodzakelijk een anti-Belgische opstelling. Integendeel zouden in de beginjaren dertig de federalisten door het weekblad *Vlaanderen* worden bestempeld als 'neo-belgicisten' en het federalisme als 'laatste redplank van België'. Uit eigen onderzoek weet ik dat in katholieke Vlaams-nationale studentenkringen pas halfweg de jaren twintig het antibelgicisme het kernstuk werd van het Vlaams-nationalisme, maar ook hoe dat onmiddellijk de weg effende voor het ontwikkelen van een blauwdruk voor een nieuwe (katholieke) orde.

Het detecteren van het antibelgische spoor, gecombineerd met een grotere aandacht voor de rol daarin van de Vlaams-nationalistische studentengeneraties uit de jaren twintig — waarvan de geschiedenis al geschreven werd—zou de auteur hebben toegelaten de groei van De Clercq's radicalisme preciezer te analyseren. Het zou ook hebben toegelaten de rol van Odiel Spruytte (61) in een juister context te plaatsen en de groep 'radicalen' rond Herbert en co inhoudelijk en qua samenstelling beter te portretteren (39). Dan zou hij tenslotte met meer zekerheid de vraag of bij de stichting van het VNV de ideologische strijd voor of tegen de democratie al dan niet al was beslist in het voordeel van een fascistisch maatschappijmodel (45), positief hebben kunnen beantwoorden.

Een laatste bedenking nog: in het boek wordt De Clercq vooral geplaatst binnen het politiek Vlaams-nationalisme. Dat was in de jaren dertig maar één deel van de Vlaamse beweging, namelijk de op het activisme geënte anti-Belgische loot. De andere — eigenlijk oudere en sterkere — tak die mikte op ééntaligheid van Vlaanderen en cultuurautonomie binnen België, blijft nagenoeg geheel op de achtergrond. Maar misschien is dat wel onvermijdelijk in een biografie van een Vlaams-nationalistisch leider, en zal deze ruimere context in de nog te verwachten VNV-studie meer nadrukkelijk aanwezig zijn.

Met dit boek over Staf de Clercq heeft Bruno de Wever ons intussen een waardevolle studie bezorgd, die ons met grote verwachting doet uitkijken naar zijn verdere publikaties.

L. Vos

J. J. C. Dee, *K. Schilder. Zijn leven en werk, I, (1890-1934)* (Dissertatie Kampen 1990; Goes: Oosterbaan & Le Cointre, 1990, 429 blz., f49,50, ISBN 90 6047 942 4); J. Kamphuis, *K. Schilder, een gereformeerd anti-fascist. De strijd van prof. dr. K. Schilder (1890-1952) tegen het nationaal-socialisme (fascisme) en de Nationaal socialistische beweging (NSB)* (Ermelo: Woord en wereld, 1990, 86 blz., f13,95, ISBN 90 5046 014 3).

De gereformeerde theoloog Klaas Schilder (1890-1952) is vooral bekend vanwege zijn strijdbaar principieel verzet tegen het nationaal-socialisme en als hoofdpersoon in het kerkelijk conflict dat in 1944 en volgende jaren de gereformeerde kerken in Nederland deed scheuren. Precies op Schilders honderdste geboortedag is de hervormde predikant J. J. C. Dee aan de Vrijgemaakte theologische universiteit te Kampen gepromoveerd op een proefschrift dat Schilders leven en werk beschrijft tot en met diens optreden als hoogleraar aan wat toen nog de Theologische Hogeschool te Kampen heette. Dat hoogleraarschap (in de dogmatiek) sprak haast vanzelf, gezien de naam die hij zich in twintig jaar als predikant en publicist had verworven en